

K historiografii sakrální architektury

Miloslav Pojsl

V roce 1998 získaly Katedra církevních dějin a křesťanského umění a Katedra liturgiky Cyrilometodějské teologické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci Výzkumný záměr u Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR zaměřený na *Historický vývoj sakrální architektury v olomoucké arcidiecézi (Morava a Slezsko), význam symbolu v umění a v liturgii*.¹ Na první pohled se může takový úkol jevit jako dávno vyřešený, a tedy dnes již zbytečný. Přehlédneme-li však dosavadní stav bádání v této oblasti, snadno se přesvědčíme o opak.

Počátky seriózního zájmu o sakrální architekturu na Moravě jsou spojeny s topografickou prací rajhradského benediktina Řehoře Wolného,² který v rámci topografie obou moravských diecézí shromáždil základní informace nejen o jednotlivých farnostech, nýbrž také o kostelích a kaplích, o klášterech a poutních místech. Význam práce Wolného i ze značného časového odstupu není zanedbatelný. Dosud je využívána zejména kvůli údajům o objektech nebo artefaktech, které od doby vydání jeho díla nejrůznějším způsobem zanikly nebo byly poškozeny, přemístěny či došlo k dalším změnám v jejich stavu.

Z prací topografického charakteru lze ještě jmenovat Hrudíčkovu jednosvazkovou dílo o brněnské diecézi,³ přestože o samotné sakrální architektuře přináší jen nepatrné informace.

Zatímco v Čechách vznikl na konci 19. století velkorysý projekt soupisu památek vydávaný podle jednotlivých okresů v Archeologické komisi při České akademii císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění rozvržený do 150 svazků,⁴ Morava ve vědecké oblasti značně za Čechami zaostávala. Tato skutečnost byla ovlivněna více okolnostmi. Společenský, vlastenecký a vědecký život byl roztržštěn v několika menších centrech v Brně, v Olomouci a v Opavě. Absence moravské univerzity po zrušení olomouckého vysokého učení po polovině 19. století ovlivnila vědeckou práci nejvýrazněji. Vědecké snahy se na Moravě soustřeďovaly do vlasteneckých muzejních společností, jež ovšem nemohly soutěžit s poměry pražskými. I přes tyto a další nepříznivé podmínky vznikla na půdě Muzejního spolku v Brně již při jeho založení v roce 1888 myšlenka zpracovat moravskou vlastivědu a místopis.

Vlastivěda moravská jako souhrnné encyklopedické dílo, reprezentující stav poznání ve své době, byla vrcholem i cílem edičního snažení organizátorů spolkové činnosti.

¹ Pod identifikačním kódem CEZ: J14/98: 152600022.

² Gregor WOLNY, *Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und Handschriften*, I. Abteilung Olmützer Erzdiöcese: I. Band 1855, II. Band 1857, III. Band 1859, IV. Band 1862, V. Band 1863; II. Abtheilung Brünnner Diöcese: I. Band 1856, II. Band 1858, III. Band 1860, IV. Band 1861 (všechny díly vyšly v Brně).

³ Alois HRUDIČKA, *Topografie diecéze brněnské*, Brno 1908.

⁴ *Soupis památek historických a uměleckých v Království českém od pravěku do počátku XIX. století*. Z plánovaného počtu bylo vydáno 53 svazků.

Záměr zpracování Vlastivědy moravské nastínil v roce 1890 František A. Slavík.⁵ V letech 1897 až 1948 vyšlo osm svazků všeobecné části⁶ a 61 svazků místopisných podle soudních okresů. Teprve od 60. let 20. století Muzejní a vlastivědná společnost v Brně (pokračovatelka Muzejního spolku) začala vydávat novou topografickou řadu.⁷ Místopis Vlastivědy moravské neaspiroval na soupisovou práci uměleckých památek, a tím méně výhradně památek sakrálních. Přesto toto dílo jako celek položilo předpoklady k další badatelské práci. Záleželo však na samotných autorech jednotlivých svazků, jak velkou pozornost věnovali popisu památek nemovitých i movitých. Není třeba připomínat, že v památkovém fondu zaujímají sakrální památky významný podíl, a to jak v oblasti architektury, tak v oblasti uměleckých artefaktů.

Prvním pokusem o uměleckohistorickou analýzu památek na Moravě se stalo monumentální čtyřsvazkové dílo Augusta Prokopa z počátku minulého století.⁸ Prokopova monografie svým záběrem zahrnuje všechny skupiny architektury, umění a uměleckého řemesla v rámci jednotlivých slohových období. Sakrálním objektům je věnována proporcionální pozornost. Je přirozené, že mnohé poznatky doznaly v průběhu celého jednoho století od vydání tohoto díla značné korekce. Jiné poznatky byly materiálově obohaceny četnými nálezy, archeologickými i stavebně historickými průzkumy. Zpřesněna byla chronologie vzniku některých uměleckých děl a opravena dřívější autorská určení. Avšak i přes tento přirozený vývoj poznání a zdokonalení metodiky oboru, zůstává Prokopovo dílo pro Moravu stále ve své syntetické šíři ojedinělým počinem.

Pěstování místopisu si na Moravě získalo oblibu jak u badatelů, tak v široké uživatelské obci. V meziválečném období vznikla na Olomoucku mezi učiteli snaha vytvořit vlastivědnou příručku po stránce historické. Měla obsahovat „výsledky vlastivědného bádání o našem kraji, a to na podkladě jak dosavadní literatury, tak vlastivědných prací jednotlivých autorů a pomocí veškerého učitelstva.“⁹ První díl věnovaný přírodním poměrům vyšel v roce 1930¹⁰ a druhý díl ve dvou svazcích až za války v roce 1942.¹¹ Dílo je sice teritoriálně omezeno a sakrální architektuře věnuje pozornost pouze zmínkami o existenci kostelů v jednotlivých lokalitách nebo drobných historických údajů, přesto při studiu našeho předmětu je nelze zcela pominout.

V 60. letech minulého století zahájili historikové pod vedením profesora Ladislava Hosáka na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci práci na rozsáhlém projektu *Historického místopisu Moravy a Slezska v letech 1848–1960*. V roce 1967 vyšel nultý, úvodní svazek, který přinesl mnoho důležitých informací

⁵ Jaromír KUBÍČEK, „Předmluva,“ *Vlastivěda moravská: Země a lid, nová řada*, sv. 1, *Neživá příroda*, Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 1992, s. 9.

⁶ *Přírodní poměry Moravy* (1897), Rudolf DVOŘÁK, *Dějiny Moravy* (v letech 1899–1905 pět svazků a v roce 1914 rejstříky), Inocenc Ladislav ČERVINKA, *Morava za pravěku* (1902).

⁷ *Vyškovsko* (1965), *Břeclavsko* (1969), *Kyjevsko* (1970), *Uherskohradištsko* (1982 a 2. upravené vydání 1992), *Zlínsko* (1995), *Moravskobudějovicko, Jemnicko* (1997).

⁸ August PROKOP, *Die Markgrafschaft Mähren in Kunstgeschichtlicher Beziehung*, I.–IV. Band, Wien 1904.

⁹ *Vlastivěda střední a severní Moravy*, díl II, část 1, Přerov 1942, s. 711.

¹⁰ *Vlastivěda střední a severní Moravy* (*Přírodní poměry střední a severní Moravy*), díl I, Přerov 1930.

¹¹ *Studie z kulturních dějin střední a severní Moravy* (*Vlastivěda střední a severní Moravy*), díl II, část 1 a 2, red. Norbert Černý, Přerov 1942.

o sakrální architektuře, a zejména o kláštorech (v této době byla monasteriologická tematika stále ještě tabuizovaná). Svazek obsahuje také množství bibliografických informací a další historickou faktografii. V následujících letech byly zpracovávány další svazky podle jednotlivých okresů. I zde u příslušných lokalit nalézáme zmínky o kostelích a jiných památkách (kaple, sochy, kříže atd.). Mimo úvodní svazek vyšlo již 14 dalších dílů.

Při studiu sakrální architektury na Moravě musíme také zmínit nepostradatelnou pomůcku¹² věnovanou sice místním jménům, ale uvádějící u abecedně řazených lokalit nejstarší historické zprávy často vázané právě ke kostelům nebo k farářům s odkazy na příslušné prameny.

Z hlediska uměleckohistorického a architektonického máme konečně k dispozici první dva svazky moravského soupisu památek,¹³ který od počátku 80. let 20. století zpracovává brněnský badatel Bohumil Samek. Podobně jako starší české a současné pražské svazky obsahují i moravské svazky popis veškerých umělecky a architektonicky hodnotných a významných památek. Sakrální stavby a umělecké předměty v kostelích, kláštorech a dalších objektech tvoří v památkovém fondu významný podíl, což je plně respektováno i při zpracování citovaného díla. Ve srovnání s českými svazky Uměleckých památek Samkovo zpracování je rozsáhlejší a pečlivější. Nesporně ke kladnému výsledku přispěla i skutečnost, že celé dílo koncipoval a zpracovával jeden autor. Lze si jen přát, aby tuto práci mohl autor i za pomoci dalších spolupracovníků zdárně dokončit.

Vedle nespočetného množství monografií věnovaných sakrální architektuře je dnes k dispozici „akademické“ zpracování základního kompendia vývoje architektury a umění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od počátku až do konce meziválečného období (1938).¹⁴ Moravské, eventuálně moravské a slezské architektuře jsou věnovány samostatně zpracované kapitoly pro většinu období a stylů.¹⁵ Z hlediska speciálního zájmu o architekturu sakrální skýtá toto kompendium podrobnější informace pro Moravu jen v období středověku a baroka.

¹² Ladislav HOSÁK a Rudolf ŠRÁMEK, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*, díl I, A–L, Praha: Academia, 1970, díl II, K–Ž, Praha: Academia, 1980.

¹³ Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska*, díl I, A–I, Praha: Academia, 1994, díl II, J–N, Praha: Academia, 1999.

¹⁴ *Dějiny českého výtvarného umění: Od počátku do konce středověku*, I/1–2, věd. red. Rudolf Chadraba a výk. red. Josef Krása, Praha: Academia, 1984. *Dějiny českého výtvarného umění: Od počátků renesance do závěru baroka*, II/1–2, věd. red. Jiří Dvorský a výk. red. Eliška Fučíková, Praha: Academia, 1989. *Dějiny českého výtvarného umění 1780/1890*. III/1–2, Praha: Academia, 2001. *Dějiny českého výtvarného umění 1890/1938*. IV/1–2, Praha: Academia, 1998.

¹⁵ Anežka MERHAUTOVÁ, *Velkomoravská architektura*, I/1, s. 32–39; Zdeněk KUDĚLKA, *Románská architektura na Moravě*, I/1, s. 74–91; Dobroslav LÍBAL, *Gotická architektura*, I/1, s. 144–215; Jarmila KRČÁLOVÁ, *Renesanční architektura v Čechách a na Moravě*, II/1, s. 6–62; Zdeněk KUDĚLKA, *Architektura od 90. let 17. do 30. let 18. století na Moravě*, II/2, s. 454–480; Zdeněk KUDĚLKA, *Architektura pozdního baroka na Moravě*, II/2, s. 692–711; Pavel ZATLOUKAL, *Architektura neoklasicismu (Morava 1780–1840)*, III/1, s. 191–208; Pavel ZATLOUKAL, *Architektura romantického historismu (Morava 1840–1860)*, III/2, s. 17–27; Pavel ZATLOUKAL, *Architektura přísného a pozdního historismu (Morava 1860–1890)*, III/2, s. 265–279; Jiřina HOŘEJŠÍ, *Pozdně gotická architektura*, I/2, s. 498–534; Pavel ZATLOUKAL, *Architektura secese na Moravě a ve Slezsku*, IV/1, s. 155–180; Zdeněk KUDĚLKA, *Architektura dvacátých let na Moravě*, IV/2, s. 37–60; Vladimír ŠLAPETA, *Architektura třicátých let v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, IV/2, s. 389–414.

Porovnáváme-li zájem o obor sakrální architektury a dosažené výsledky v Čechách a na Moravě přímo v církevních kruzích, na teologických učilištích a fakultách ve druhé polovině 19. a první polovině 20. století, nelze přehlédnout opět podstatný rozdíl mezi oběma zeměmi. Ačkoliv nemáme dosud k dispozici výsledky soustavného bádání v této oblasti, je na první pohled zřejmé, že zvláště pražské prostředí skýtalo díky univerzitě lepší studijní i badatelské podmínky. V Praze na přelomu 19. a 20. století působila řada odborníků, do jejichž řad patřili zejména Eduard Šittler a Antonín Podlaha. Oba měli rovněž významný podíl na zpracování Soupisu uměleckých památek. Vždyť z vydaných 53 svazků zpracovali jmenovaní badatelé, každý zvlášť nebo ve vzájemné spolupráci, úctyhodný počet 16 svazků.

Nepominutelnou osobností byl karlínský kaplan P. Ferdinand Lehner, jenž stál u zrodu specializovaného časopisu *Method*.¹⁶ Ten měl pěstovat zájem o sakrální architekturu a církevní umění a vytvořit tak materiálovou základnu pro vytvoření kompendia o vývoji české sakrální architektury a umění.¹⁷ Projekt se sice nepodařilo v plánovaném rozsahu uskutečnit, ale i dokončené tři svazky monografie¹⁸ a 30 ročníků odborného časopisu jsou významným vědeckým počinem.

Na Moravě, přestože v Olomouci kontinuálně fungovala bohoslovecká fakulta jako jediná ze zrušené univerzity, se nesetkáváme ani s náznaky podobného zájmu. V 80. letech 19. století vyšla dvousvazková monografie o poutních místech,¹⁹ která však pro architekturu poutních míst mnoho informací nepřináší. V brněnské diecézi působil Augustin Kratochvíl (1856–1946), farář v Budišově u Třebíče, který se intenzivně věnoval studiu historického místopisu a několik let byl i redaktorem *Vlastivědy moravské*. Do první světové války zpracoval několik okresů místopisu *Vlastivědy moravské*²⁰ a v meziválečném období ještě další monografie.²¹ Všechny jeho práce prokazují vědeckou erudici, dobrou znalost heuristickou a kladení důrazů na architekturu a umělecké vybavení sakrálních objektů.

Hlavním předmětem jeho vědeckého zájmu byly sepulkrální památky, které systematicky evidoval a dokumentoval na území brněnské diecéze. Spolu s Viktorem Houdkem (1856–1916), který se věnoval obdobné badatelské práci na území olomoucké arcidiecéze, hodlali společně vydat soupis sepulkrálních památek na Moravě. Viktor Houdek krátce před smrtí převedl veškerá vydavatelská práva na Kratochvíla, jenž měl společné dílo dokončit a vydat. Dílo obou badatelů zůstalo v nedokončeném stavu jako pozůstalost v Moravském zemském archivu v Brně.²²

Olomoucká bohoslovecká fakulta v tomto oboru nevyvíjela žádnou činnost. Teprve příchodem Jana Nevěřila (1864–1940) na bohosloveckou fakultu se poměry změnily. V prosinci roku 1915 byl jmenován profesorem církevních dějin a od té

¹⁶ Časopis vycházel v letech 1875–1904 a vyšlo plných 30 ročníků.

¹⁷ *Dějiny umění národa českého*. Dílo však bylo dovedeno pouze do konce doby románské.

¹⁸ Ferdinand LEHNER, *Dějiny umění národa českého*, díl I, *Doba románská*, sv. 1, *Architektura*, část I, Praha 1903; Sv. 2, *Architektura*, část II, Praha 1905; Sv. 3, *Architektura. Sochařství. Malířství. Umělecký průmysl*, Praha 1907.

¹⁹ Karel EICHLER, *Poutní místa a milostné obrazy na Moravě a v rakouském Slezsku: Část dějepisná a popisná*, 1. část Brno 1887 a 2. část 1888. Práce vyšla v nakladatelství Dědictví sv. Cyrila a Metoděje č. 21 a 22.

²⁰ *Ivančický okres* (1904), *Velkomeziříčský okres* (1907), *Židlochovický okres* (1910) a *Pohořelický okres* (1913).

²¹ Např. *Dějiny města Bučovic*, Bučovice 1927.

²² Fond G 50. Plánované dílo nese název: *Náhrobky moravské od nejstarších dob do začátku XIX. století: Příspěvek k dějinám umění na Moravě a rovněž moravské heraldice, genealogii a epigrafice*.

doby přednášel také křesťanskou archeologii a dějiny křesťanského umění. Zejména pro obor křesťanského umění mohl využít nejen četných studijních cest do Itálie, Řecka a Bulharska, které podnikal ještě za působení v Uherském Hradišti jako gymnaziální katecheta a později učitel několika předmětů, nýbrž i vlastní badatelské činnosti.²³ S jeho jménem jsou spojeny archeologické výzkumy na Velehradě v letech 1902–1906,²⁴ které v této době vedl na vysoké odborné úrovni a publikoval ve vědeckých časopisech.²⁵ V roce 1911 objevil základy kostela v katastru obce Modrá, které označil za pozůstatky kostela z doby cyrilometodějské.²⁶ Jan Nevěřil byl prvním profesorem, který v Olomouci přednášel dějiny křesťanského umění, a na dlouhou dobu také posledním. Krátce po jeho smrti došlo nejprve k uzavření českých vysokých škol německými okupanty a v roce 1950 po krátkém obnovení byla bohoslovecká fakulta komunistickým režimem zrušena.

Ve druhé polovině 19. a první polovině 20. století působila na Moravě, zejména v Olomouci a v Brně, řada badatelů i pouhých nadšenců, kteří se zajímali o sakrální architekturu nebo o církevní památky. Pokud jde o publikační výstupy, jednalo se vždy o monografie, eventuálně časopisecké články věnované jednotlivým sakrálním objektům nebo o oddíly v monografiích, které byly zaměřeny na města a další moravské lokality. S pokusem o systematické zpracování sakrální architektury na území Moravy nebo jednotlivých diecézí se vůbec nesetkáváme. V období komunismu byly možnosti systematického zájmu o sakrální architekturu a umění takřka nemožné. Přesto od počátku 50. do konce 80. let 20. století díky archeologickým a stavebně-historickým průzkumům došlo ke značnému rozšíření pramenné základny v oblasti námi sledované problematiky.

Je však třeba poukázat na často jednostranný uměleckohistorický pohled na sakrální architekturu, a to jak v badatelské teorii, tak památkové praxi. V důsledku ideologického tlaku a časem i absence specialistů vyškolených také v oblasti liturgické a vůbec teologické je sledována většinou formální, slohová stránka sakrálních památek bez ohledu na jejich obsahovou, liturgickou dimenzi. Tento jednostranný přístup k sakrální architektuře a vůbec k církevním památkám měl své negativní důsledky zvláště při úpravách liturgického prostoru v našich kostelích po Druhém vatikánském koncilu a po pádu komunismu také na úrovni současné sakrální architektury.

Proto po obnovení teologického studia v Olomouci a inkorporaci bohoslovecké (později teologické) fakulty do svazku Univerzity Palackého byla snaha při Katedře církevních dějin rozvíjet také studium a badatelské aktivity zaměřené na problematiku sakrální architektury a umění. Od počátku 90. let jsme se snažili pokračovat

²³ Piotr KROCZEK, „Z galerie olomoucké univerzity (XI): Prof. ThDr. Jan Nevěřil,“ *Žurnál UP* 10, č. 27 (18. 5. 2001), s. 8.

²⁴ Nálezky původního cisterciáckého kláštera z první poloviny 13. století publikoval jednak Jan Nevěřil a jednak Viktor HOUDEK, „Velehrad II: Vykopávky na jaře roku 1904 a některé poznámky o dosavadních nálezech velehradských,“ *ČVMISO* 21, 1904, s. 129–140; Zvláštní otisk Olomouc 1904.

²⁵ Jan NEVĚŘIL, „Velehrad I: Nálezky na posvátném Velehradě roku 1903,“ *ČVMISO* 21, 1904, s. 81–89; Zvláštní otisk Olomouc 1904. „Die archäologischen Funde von Welehrad und ihre historische Bedeutung,“ *MCC Dr. F.* 4, 1905, s. 50–84. „Velehrad III: Nálezky na posvátném Velehradě roku 1905 a 1906,“ *ČVMISO* 24, 1907, s. 68–74; Zvláštní otisk Olomouc 1907.

²⁶ Jan NEVĚŘIL, „Archeologické vykopávky na Velehradě v roce 1911,“ *Našinec*, 28. prosince 1911, s. 1.

zejména v projektu soupisu sepulkrálních památek na Moravě, který byl zahájen ještě na olomouckém památkovém pracovišti (Okresní středisko státní památkové péče a ochrany přírody). V rámci několika interních fakultních a univerzitních grantů bylo možné dokončit některé rozpracované úkoly a zahájit systematický výzkum moravských sepulkrálií s cílem připravit ve spolupráci s dalšími badateli a institucemi podmínky k realizaci edičního projektu *Monumenta Moraviae Sepulchralia (Křesťanské sepulkrální památky na Moravě)*.

Sepulkrální památky a hřbitovy chápeme jako nedílnou součást problematiky sakrální architektury. Vždyť již od konce antiky kostely přitahují vzhledem k existenci hrobů mučedníků a později ostatků svatých zájem křesťanů být po smrti co nejbližší těmto svatým hrobům („ad sanctos“). Z těchto pohnutek vznikají křesťanská pohřebiště přímo v kostelích i kolem nich. Podlahy kostelů klášterních i farních jsou posety náhrobníky a při bočních stěnách se staví nejrůznější náhrobky a epitafy.

Díky zainteresování posluchačů v seminářích dějin křesťanského umění získala katedra desítky kvalitních písemných prací zaměřených na sakrální architekturu a sepulkrální památky, eventuálně hřbitovy, zejména na území Moravy. Zavedení závěrečných písemných prací pro posluchače dálkového studia a později zavedení magisterských diplomových prací i pro posluchače oboru teologie a křesťanská výchova umožnilo rozšířit zájem o tuto problematiku. V současné době již několik absolventů dálkového studia připravuje disertační práce zaměřené na sakrální objekty a sepulkrální památky.

Všechny tyto iniciativy směřují vedle zmíněného soupisu sepulkrálních památek na Moravě k vytvoření základní příručky *Vývoj a dějiny sakrální architektury (Křesťanská architektura na Moravě)*. Připravovaná příručka obsáhne vývoj sakrální architektury od Velké Moravy po současnost s podrobným postižením obecného vývoje od raného křesťanství po středověk. Snažíme se věnovat pozornost také sakrální architektuře nekatolických konfesí, jejímu vývoji a specifikům formálním i liturgickým, pohřbívání, včetně moderního návratu k cineraci, všímáme si architektury krematorií, kolumbárií a obřadních síní a řady dalších problémů. Základním cílem je podnítit zájem o studium sakrální architektury a umožnit studentům i dalším zájemcům solidní orientaci ve vývoji a dějinách této specifické architektonické a umělecké tvorby v rámci dějin církve a křesťanské kultury na Moravě, a to s ohledem na obecné vývojové trendy.

Toward the Historiography of Sacral Architecture

Key words: Sacral architecture; Sepulchral art; Christian art; Moravia; Silesia; Historiography of sacral architecture

Abstract: The Department of the History of the Church and Christian Art of St. Cyril and Methodius Faculty of Theology, Palacký University in Olomouc does research and documents sacral architecture in the Olomouc Archdiocese (Moravia and Silesia) within the limits set by the Research aims in question. This research also wants to encounter the current state of knowledge. The study presented examines scholarly interest in sacral architecture since the mid-19th century within the respective territories. Cemeteries and sepulchres in general are also considered to be an inseparable part of sacral architecture. We have been giving attention to these works of art for a long time with the aim to prepare a modern edition of sepulchral monuments in Moravia.